

A magyar sakknyelv történetéből*

1. A magyar sakknyelvről szóló szakirodalomnak az a része, amelyben a nyelvészeti nézőpont a domináns, még jóindulattal sem mondható gazdagnak, véleményem szerint tehát érdemes megkísérelni e hiány enyhítését. S hogy ezt miért éppen most teszem, annak az oka egy szép jubileum: 250 évvel ezelőtt, azaz 1758-ban jelent meg Budán, Landerer Ferenc Leopold nyomtatásában, „Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási” címmel az első magyar sakk-könyv (= Sách).

Tanulmányom (sakk-történeti bevezetőjét követően) két főbb részből áll. Az első a negyed évezredes sakk-könyv bemutatása: felfedezéséé, külső formájáé, tartalmáé és nyelvezetéé; szorosabb értelemben vett nyelvészeti vizsgálatában a nyelvi szintek szerint haladva, a hangjelöléstől, helyesírástól kezdve a hang- és alaktani jellemzésen és a szófajokat érintő egy-két megfigyelésen át néhány szintagma- és mondattani jelenségig, a szövegtípust és a nyelvjárási vonásokat is érintő megjegyzésekkel. A második rész pedig – el nem szakadva az első sakk-könyvtől, de az időben visszafelé és előre is tekintve – a sakkszókincs néhány fontos elemének történetével foglalkozik.

2. Az évforduló tiszteletére, valamint a Sách értékelésének és a magyar sakkterminológia formálódásának hátteréül illőnek és hasznosnak tartom, hogy felvilantsak néhány részletet a m a g y a r s a k k o z á s t ö r t é n e t é b ől. Nem a méltán világhírű magyar versenysakkozás eredményeiről lesz itt szó, hanem olyanoknak a nevét szeretném megemlíteni, akik ugyan elsősorban másfajta tevékenységük

* Előadásként (rövidítve) elhangzott Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2008. június 10-én.

révén váltak híressé, de életükben a sakk is fontos szerepet játszott. Ehhez a szemléhez a legfőbb forrásom a magyar sakk történeti szintézis 1. kötete (= MSakktört. 1.).

Mai ismereteink szerint a sakkjáték Indiában keletkezett; onnan és Perzsiából indult el világhódító útjára, feltehetőleg a VII. században. Európába főleg arab közvetítéssel került. Annak a megállapításához, hogy a magyarság hol, mikor és kiktől tanulta meg, sem a régészet, sem más tudomány nem szolgál kétségtelen bizonyítékkal, de nagyon is lehetséges, hogy a kereskedelmi kapcsolatok révén perzsák, illetve arabok voltak az első tanítómesterek. A vándorlások során talán a keleti szlávok is segíthették azt, hogy a sakk ismertebbé és kedveltebbé váljék a magyarok körében. A honfoglalást követően, az Árpád-korban és a későbbi évszázadokban pedig a dinasztikus, kereskedelmi és kulturális kapcsolatoknak köszönhetően megújuló hullámokban érték a magyarságot olyan hatások, amelyek igen kedveztek a sakkjáték befogadásának és elterjedésének. Ezekről a hatásokról a XIII. század előttről még nincsenek írásos bizonyítékaink, a kései Árpád-kortól az első magyar sakk-könyv megjelenéséig haladva azonban már igazolhatóan kiemelésre érdemes a magyar sakkozást előmozdító spanyol, olasz és német befolyás. Azt is érdemes és érdekes megfigyelni, hogyan lett a játék a szó szoros értelmében egyre népszerűbb: először a királyi udvarban, majd a főnemesei körében, később pedig – a Sách születésének idején, azaz a XVIII. század közepén már bizonyosan – a köznemesek és a polgárok között is. Félreértés ne essék: ezt nem magából a könyvből tudjuk; a Sách (C3a–C4a) „minden úri rendet illő” játékként emlegeti a sakkot, de nem tudhatjuk, hogy ezen milyen széles réteget ért. Van viszont közvetett bizonyítékfélek arra, hogy a sakk már a XVI. században sem lehetett csupán keveseknek a szórakozása: Bornemisza Péter szükségesnek tartotta, hogy egyik prédikációjában (1584: Bornemisza 547b) a tékozlás formáit felsorolva a pénzben való sakkozást is megemlítsse.

Attérve most már a sakkal is foglalkozó nevezetes személyiségek megígért listájára, a sort természetesen azzal a kérdéssel kell kezdenem: ki volt az első olyan magyar sakkozó (‘sakkot játszó személy’), akit név szerint is ismerünk? A dicsőség a MSakktört. szerint (GELENCZEI 1975: 26–7) egy hölgyé: II. András magyar király unokájáé, Aragóniai Jolántáé. Ő Jakab aragóniai uralkodónak és András király (szintén Jolánta nevű) lányának a házasságából született, és Bölcs Alfonz kasztíliai királynak lett a felesége. A király nevéhez fűződő Alfonz-kódex (1283) egyik képcskéje – ha hihetünk a MSakktört. állításának (GELENCZEI 1975: 27), amelynek helyességében szóbeli közlése szerint BOTTLIK IVÁN sakk-történész kételkedik – a bölcs uralkodót és magyar származású feleségét ábrázolja sakkozás közben. (Nagyon is érdemes hozzátenni: Alfonz király kódexe, pontosabban annak egy része tekinthető az első könyvnek az egyetemes sakk-történetben! Igaz, vannak olyan arab sakk-kéziratok, amelyek régebbiek nála, de ezek nem könyv formájúak.) Jolánta volt tehát (ha igaz...) az első ismert magyar, de nem magyarországi sakkjátékos.

Az első ismert magyarországi, de nem magyar sakkjátékos szintén királyné: Hunyadi Mátyás felesége, Beatrix. Nemcsak Bonfini munkájából, hanem Heltai Gáspár krónikájából is megtudhatjuk, hogy „Gyakorta meg hadià Mátyás Király, Hogy Beatrix Királyné áßbony oks táblás vitez iátékot iátzodozna Láßlo Királyal”

[ti. sakkozzon a cseh királlyal] (1575: Heltai 155b). (Beatrix sakkozásáról I. BOTTLIK 2008a.)

A magyarországi magyarok közül az első ismert sakkozó (a Nádasdy-levelezés tanúsága szerint nem is akármilyen: I. GELENCZEI 1975: 37–9) egy XVI. századi dunántúli főúr, Batthyány Ferenc.

A XVII. századból az író-költő és hadvezér Zrínyi Miklós neve érdemel kiemelését. „Vitéz hadnagy” című munkájában olyan találóan hasonlítja a vitézséget, azaz a hadvezéri tudományt a sakkhoz, hogy azzal kétségtelen bizonyítékát adja annak, hogy lelkes és hozzáértő játékos volt: „hasonló a vitézség a skakjátékhoz: szemesnek kell lenni az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bástyára és minden egyéb fára minduntalan szorgalmatos gondot kell viselni. De mégsem elég ez; valamint az maga fájára ember visel gondot, szintén úgy kell az ellenségére és minden gyalognak s minden legalábbvaló fának igyekezetit penetrálni és általjárni kellett, egyébiránt bizonyára egy rossz gyalog a királynak skakmattot fog adni, azaz úgy megszorítja, hogy ki nem tud helyéből menni, hanem ott vesz” (1650–1653: Zrínyi I: 565).

Ami a Zrínyi korát követő időket, a XVII–XVIII. századot illeti, II. Rákóczi Ferenc fejedelemről is tudjuk, hogy mind ifjúként, mind a száműzetésben sakkozott. A XVIII. század második felében a híres-hírhedt hősnek és kalandornak, Benyovszky Móricnak az életében kapott fontos szerepet a sakk. Kamcsatkai száműzetésében jelentős tételekben küzdött meg különféle rendű-rangú ellenfelekkel, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy egy hajóval megszökhesen kényszerű lakhelyéről.

Ugyanebben az időben Európában (a következő században pedig Amerikában is) hatalmas reklámozója volt a játéknak egy zseniális bűvésztrükk, Kempelen Farkas „sakkautomatája”. Bár talán némi túlzással, de nem alaptalan büszkeséggel írta róla ROZSNYAY MÁTYÁS a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítő cikkében: „E század elején Kempelen hazánkfia vonta magára egy önkészítette, győzhetetlen sakkönmozgony által a sakkvilág figyelmét, melylyel Európa legnagyobb mestereit is legyőzte” (ROZSNYAY 1859: 308).

A XVIII. és XIX. század fordulóján Csokonai Vitéz Mihály is tett a magyar sakkterminológiát érintő javaslatot (l. később, a *huszár*-ral kapcsolatban).

A XIX. századi politikusok és hadvezérek között is akadtak nagy hívei a sakkjátéknak: például Széchenyi István és Kossuth Lajos, illetőleg Görgey Artúr és Klapka György. Mindnyájan szenvedélyes játékosok voltak, s úgy hírlík, erősek is, de a sakkozás csupán magánéletüknek volt fontos része. Van azonban a kortársaik között egy kiemelkedő zeneszerző, aki szervezőként, közösségi szerepvállalással is előrevitte a versenysakkozásnak és általában a magyar sakkozásnak az ügyét: Erkel Ferenc alelnöke, majd elnöke volt a Pesti Sakk-körnek; ő maga nem volt aktív versenyző, de barátságos partikban méltó ellenfele volt a nemzetközi porondon szép sikerrel helytálló Szén Józsefnek is, nagyszerű játszmaik maradtak fenn tőle.

A XX. századi politikusok közül csak egy nevet említek: nemzedéktársaim és az idősebbek jól emlékezhetnek rá, milyen lelkes támogatója volt a sakknak Kádár János. A század írói, költői között több szenvedélyes játékos is találunk: például Karinthy Frigyes, Nagy Lajost és József Attilát. – Sakknovellája nemcsak Stefan Zweignek van (bár világhírűvé az vált; = Zweig), hanem 1905-ben Kosztolányi De-

zsó is alkotott ilyen témájú és műfajú remeket; hadd idézzek belőle egy olyan részletet, amely vérbeli sakkjátékosra vall, s egyben ízelítő a kor sakknyelvhasználatából: „Kezem a *sakkdeszkán* járt, de nem tudtam, mit csinálok. [...] A *bástyák* keményen állottak, a *futók* serényen vigyáztak, a *lovak* mintha fülüket hegyezték volna: minden *báb* a diadalmas gondolkozás s a szikrázó ész egy-egy epepeiája volt” (Kosztolányi 21). – Az ezredfordulón pedig Temesi Ferenc komponált regényt egy nevezetes sakkjátszma ihletésére (adatait l. az irodalomjegyzékben).

Már a XXI. században született meg Dragomán György sok-sok nyelvre lefordított regénye, „A fehér király”. Igaz, a mű egészében a sakknak nincs kiemelt szerepe, de címében és egyik fontos fejezetében (Dragomán 153–75) azt kap.

3. Visszatekintve az iménti szemlére megállapíthatjuk, hogy a z e l s ő m a g y a r s a k k - k ö n y v , a S á c h az időrendben Rákóczi és Benyovszky között helyezkedik el. Szerzőjét és a kiadás példányszámát nem ismerjük. A köztudatban az él, hogy ma csupán egyetlen ismert példánya van, s ezt az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Előadásomhoz hozzászólva azonban BOTTLIK IVÁN sakk-történész felhívta a figyelmet arra, hogy tudomása szerint még további három példány létezik, két hónappal később pedig a jeles évfordulóról megemlékezve írásban is közzétette búvárkodásának eredményeit (BOTTLIK 2008b).

Természetesen azt sem lehet megállapítani, hány olvasója volt a könyvnek. Az viszont igen valószínűnek tűnik, hogy széles körben nem lehetett ismert. Ha az lett volna, akkor legalább a híre hagyományozódna, és aligha fordulhatott volna elő az, hogy 1859-ben a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítő cikkeikben ROZSNYAY MÁTYÁS és CSERESNYÉS ISTVÁN (a leendő rovatvezető) nem emlékeznek meg róla; nyilvánvalóan hírből sem ismerték. Igaz, a könyv megjelenése óta akkorra már száz év telt el, de CSERESNYÉS ismeretségi körében minden bizonnyal akadtak volna olyan idős sakk-társak, akik legalább hallottak egy hajdan népszerű könyvről. (Szándékos elhallgatásról szó sem lehet: ROZSNYAY és CSERESNYÉS írásai kétségtelenül tanúsítják a hagyományok iránti tiszteletüket.) – Sajnos, ezzel a kérdéssel kapcsolatban az egyébként kiváló Magyar sakk-történet téves információt tartalmaz: „A szerző [CSERESNYÉS] utal arra, hogy a száz évvel korábban megjelent első magyar sakk-könyv, a »Sach« már feledésbe merült” (BARCZA 1975: 138). Valójában azonban a CSERESNYÉS-cikkben ilyen utalás nincs. Helyesen írja a Sáčhról FÖLDI JÓZSEF a sakk-történeti szintézisnél korábban készült bölcsészdoktori értekezésében, hogy „Rozsnyai [!], Cseresnyés [...] sehol nem említik létezését” (FÖLDI 1968: 338).

A legkorábbi tudósítást a Sáčhról valójában MAKOVETZ GYULA, az első magyar sakkfolyóiratnak, a Budapesti Sakkszemlének a szerkesztője tette közzé lapja III. évfolyamában, 1891-ben, azaz 133 évvel a könyv megjelenése után, „Egy magyar sakk-könyv a múlt századból” címmel. Felfedezésének örömét szinte csodálkozását is érzékeltetve osztja meg olvasóival: „Ez a cím bizonyára sokak előtt hihetetlenül hangzik. Magyar sakkirodalom a 18-ik században! Ezt bizony bajos elképzelni. Magam sem hinném, hogy ha kezemben nem volna egy kis 39 lapra terjedő könyvecske [...] A könyv a nemzeti muzeum tulajdonát képezi s valódi ritkaság a maga nemében” (MAKOVETZ 1891: 90). A Sáčhot röviden, de velősen ismeretve MAKOVETZ kiemel egy-két olyan furcsa szabályt, amelyekről más könyvből

nincs tudomása, ugyanakkor bizonyos sakkjátszók körében tapasztalt példát a gyakorlati alkalmazásukra. Ezzel óvatosan, inkább kimondatlanul, mint kimondva, sejteti annak a lehetőségét, hogy ez az egy vagy két furcsaság talán a Sächra vezethető vissza. MAKOVETZ írását tárgyalva FÖLDI (338) még visszafogottabban, „sovány, labilis bizonyíték”-ként említi ezt a részletet. Az óvatosságot teljesen jogosnak tartom: szerintem érdemes számolni azzal a lehetőséggel, hogy a furcsa szabályok alkalmazása nem a Säch nyomán terjedt el, hanem szájhagyomány útján, nemzedékről nemzedékre szálló, amolyan „házi” szokásoknak a maradványa, amelyenekből a Säch írója is meríthetett.

A könyv születésének 200 éves évfordulójáról BOTTLIK IVÁN emlékezett meg a Magyar Sakkélet VIII. évfolyamában (1958: 184). Írásában számunkra az a legfontosabb, hogy valószínűsíti: a Säch eredeti, magyar alkotás, nem fordítás. A szövegnek van kifejezetten magyar vonatkozású részlete (bár – ezt én teszem hozzá – az éppenséggel egy fordításba is betoldható); de meggyőzőbb érve is van BOTTLIK-nak az eredetiség mellett: a Säch „a szabályok leírásában [...] sajátosan keveri a kor több irányzatát, amelyek a gyakorlatban, a helyi szokásokban találkozhattak így, de együttesen és azonos módon egyik könyv-elődben sem találhatók” (i. h.). BOTTLIK cikkéből is leszűrhető a következtetés, és magam is úgy vélem, hogy a Säch szerzője két forrástípusból dolgozott: egyrészt idegen nyelvű (kortárs vagy akár régebbi, nyilván leginkább német) sakk-könyvekre támaszkodva, másrészt arra a szájhagyományra és mindennapi gyakorlatra építve, amelyet családi, baráti, ismerősi körben sajátíthatott el. Nem tudjuk, ki volt ő, de könyvét közelebbről megvizsgálva talán róla is megtudhatunk valamicskét.

A S á c h kis (A/6-os) méretű, címlapját követően 37 szövegoldalból álló könyvecske. Nyomása nincs jelentősen elhalványulva, ma is jól olvasható. – A lapszámolás nagybetűkkel és melléjük írt arab számmal történik, például: A4 vagy B2. Az 5-nél nagyobb számokat azonban a könyv nem írja ki, és nem különbözteti meg (sehol) a lapok két oldalát. Mivel az adatok idézésekor a hiányzó lapszámokra is szükség van, az oldalak megkülönböztetése pedig hasznos, a forrásjelzésekben a lapszámokat „A5b”, „B7a” stb. típusúra igazítottam át.

Műfaját, szövegeinek típusát tekintve ez a munka a szabálykönyv és a kezdőknek szóló tankönyv közötti átmenetnek nevezhető. Először általánosságban szól a sakkjáték természetéről és céljáról, majd röviden bemutatja az egymással küzdő két hadsereg tagjait. Ezután következik a táblának és a bábok alapállásának ismertetése, továbbá néhány általános és etikai szabály a lépésekre és a figurák ütésére vonatkozólag. A könyv a legrészletesebben (körülbelül 25 lapon) a bábok menetmódjával és az ebből fakadó tulajdonságaikkal foglalkozik, beleértve olyan sajátos lépésfajtákat és kulcsmozzanatokat is, mint például a sáncolás, a sakkadás és a matt. Az utolsó két-három oldalon zárszót olvashatunk, amelyben a szerző fellép az anyagi haszonszerzésre irányuló játék ellen, és ennél is nagyobb súllyal emeli ki a sakknak az ifjúság nevelésében kiaknázható jótékony hatását.

A könyvben tárgyalt szabályok taglalására ebben a tanulmányban nincs sem lehetőség, sem szükség, ezért csupán egy-két általános megjegyzést szeretnék tenni róluk és ismertetésük módjáról. – Ha a Säch szabályrendszerét összevetjük a ma érvényben lévővel, akkor a rengeteg azonosság mellett néhány meglepő eltérést is ta-

paszthalhatunk. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy a XVIII. századi „királyos játék” és a mai sakk a lényegét tekintve ugyanaz. (Ugyanúgy, ahogy például a futball a döntetlen esetén bevezetett tizenegyesrúgások kora előtt is futball volt, és az maradt alkalmazásuk óta is.) – A Sách a játékszabályokat igen részletesen, sokszor a szükségesnél körülményesebben, szinte kínos pontossággal ismerteti. A tanulás megkönnyítésére a szerző egy ábrát is szerepeltet, amely a saktáblát, a mezők számozását és a tiszteknek az alapállásbeli elhelyezkedését mutatja be (A3a); a számozás a mai olvasónak idegen (jobbról indulva 1-től 64-ig terjed), a korban azonban ez a megoldás nem példátlan. Az ábrán kívül egy vers is segíteni kívánja annak a megjegyzését, hogyan kell a játszma kezdetekor a két hadat elhelyezni: „A fekete mezőn fejér Király állyon, / Másik a fejrre ellenibe szállyon. // Fejér Király jobján fejér mező légyen, / Fejér mezőre-is tornya telepedgyen” (A4b). – Nem vitás, hogy ha a tanulni vágyó nem riadt vissza a néhol nehézkes stílustól, akkor az a tudattal ülhetett sakkasztalhoz, hogy a szabályok ismeretével nem lesz gondja. Ha viszont arra volt kíváncsi, hogyan vezesse eredményesen a figurákat, akkor csak itt-ott csillapíthatta tudásszomját, a Sách ugyanis csupán egy-két helyen, alkalmilag ad konkrét tanácsot arra nézve, hogyan célszerű sakkozni. Nem tudhatjuk, hogy a szerző szándékán vagy más körülményeken múlt-e, mi kerüljön bele a könyvbe, és mi ne. Mindenesetre önmagában nem anakronisztikus a felvetés, hogy a mű másmilyen is lehetett volna, hiszen Európában már a XV–XVI. században is léteztek olyan sakk-könyvek, amelyek játszmapákat, feladványokat, megnyitás- vagy végjáték-elméleti fejtegetéseket is tartalmaztak.

A vázlatos tartalmi ismertetés után most már rátérhetek a Sách nyelvhasználatának bemutatására. A nyelvi szintek szerint haladok, de arról, hogy a mű teljes nyelvi-nyelvhasználati rendszerét részletesen elemezzem, természetesen szó sem lehet. Céloom nem lehet más, mint a jellegzetes vonásoknak és néhány különleges részletnek a kiemelése. – A bemutatandó jelenségek között természetesen bőven akadnak olyanok, amelyeknek a tárgyalására több nyelvi szinttel kapcsolatban is lehetőség nyílna. Az ilyeneket azon a helyen hozom szóba, amelyet saját szempontjuktól és a rendszer egészét tekintve is a legfontosabbnak tartok.

A) H e l y e s í r á s . – A mássalhangzók közül az [s] hangjelölőjeként mind az *s*, mind a *f* gyakran fordul elő. A [c] jelölője következetesen a *cz*. A [dzs] nem tűnik fel; jóformán a [zs] sem, l. mégis: *Páfit* (A2b). – A magánhangzók közül a palatális labiálisok jele az *ő*, illetőleg az *ű*, tekintet nélkül a hosszúságra.

A hasonulások közül akad példa a képzéshely szerintinek a jelölésére: *kűlőmbőség* (C3b); érdemes azonban megjegyezni, hogy a Sách ennek a szónak a tövében egyébként is *m*-et használ: *kűlőmős* (A7b). – A *v* teljes hasonulásának a tükröztetése rövid mássalhangzó írásával párosul (ha feltételezzük, hogy az ilyen szóalakokban nem archaikus, *v* nélküli ragforma őrződött meg): *toronyal* (B2a), *Királyal* (B6a), *Hadnagyá* (A7a), *tifztel* ’tiszttel’ (C1a). – Az összeolvadások jelölésében a Sách a kiejtés elvét követi (egy kis anakronizmussal mondva: „ipszilonista”). A *t* és a *j* találkozásakor (nem csupán a fonetikai helyzet függvényében) váltakoztatja a *ty*-t és a *tty*-t: *Tifztye* (A2a), *akaratyán* (A7b), *mutattyá* (A3a). A *d* és a *j* összeolvadását következetesen a *dgy* kapcsolat jelöli: *telepedgyen* (A4b). Az *l + j* lly-ben realizálódik: *állyon* (A2b). Az *n + j* a *megy* ige 3. személyű felszólító alakjában jelentkezik,

ny és nny váltakozásával: *menyen* (B3b), *által-mennyen* (A8b). Megemlítek egy példát a nem palatalizációs, hanem affrikációs összeolvadásra is: *jáczókbán* (B8a). – A könyv jelöli a hosszú mássalhangzónak a mássalhangzó előtti rövidülését: *jobra* (B2a).

A Sách nemcsak a mondatot kezdi nagybetűvel, hanem gyakran azzal ír fontosnak tartott vagy terminusként használt szavakat is: „Ezen *Játék Királyosnak* nevezetik” (A2a), *Hadnagy* (A2b).

A korabeli nyomtatványokhoz hasonlóan erre a műre is jellemző a kötőjelezés; például az igekötőké: *meg-nem gátolhattya* (A7a), *foglallya-el* (A3b); a felsőfokjelé: *leg-térefjébb* (C1b); különféle viszony- és segédszóké: *szám-férint-való* (A3a), *Királynénak-is* (A2b); valamint összetett szavak elemeinek határán: *rend-tartási* (címlap).

Az aposztróf használata szintén beleillik a korabeli képbe: *a' Fejér* (A2a), *a' mellyikkel* (A6b), *e' mellet'* emellett' (A4a); de találunk (bár ritkán) ilyen megoldást is: *az hatalom* (B6b).

A központozás részletes vizsgálata helyett itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a könyv a ponton és a vesszőn kívül a kettőspontot és a pontosvesszőt is alkalmazza. A tipográfiai képről pedig csak annyit, hogy (kiemelésre, valamint a fejezetek címében) gyakori a dőlt szedés.

B) H a n g t a n . – A má s s a l h a n g z ó k körében (a közép- és az újmagyar kor sok nyomtatványához hasonlóan) igen gyakori az *ly* geminációja. Sokszor jelentkezik szóvégen is, hangzóközi helyzetben is, sőt mássalhangzó előtt szintén felbukkan, bár ott nyilván inkább a többi helyzet analógiájára, illetve írássajátosságként, mint a valódi ejtés tükrözőjeként: *melly* (A2b), *olly* (B1b); *mellyet* (A2b); *mellybül* (B3b). Az idézett, jellegzetes névmási példák mellett a kettőződés fogalomszavakban is megtörténik: *akadályára* (A5b), *fullyát* (A6b). – Legalább ennyire szembetűnő, nyelvjárási szempontból pedig karakterisztikusabb is az *s*-nek (mint képzőnek vagy képzők elemének) a szóbelseji geminációja: *lovasával* (B3a), *igyenefjén* (B2a); *nyerefség* (A2b), *járásfa* (B4b). Különösen feltűnő a hosszú ejtés akkor, ha egy szószerkezetnek több tagjában is jelentkezik: „a fejér Királyné *nyilofja talpafját*” (B3a), „*alkalmatoffabbak, és hafznoffabbak*” (B2a). Még a nyúlás elmaradásának példája is egy nyúlás szomszédságában figyelhető meg: „*legerőfebb, és leg-hatalmaffabb*” (B6b). – Itt-ott egyéb mássalhangzók kettőzésére is van példa: *kőzzül* (A6b), *éppen'* épen' (C1a).

A felsorolt esetekkel ellentétben a mássalhangzó nem ritkán rövidebb a mai köznyelvinél. Igaz, ez néha nem is áll éles ellentétben a mai normaserű ejtéssel: *ál'* áll (ige)' (A2b), „*le-nem fázalítyák*” (A2b); többnyire azonban igen: *hordozák'* hordozzák' (A6b), *álláfokor'* állásukkor' (B4a), *e' mellet'* emellett' (A4a), *melette-lévő* (C1b).

Egy-két szórványosabb jelenség a mássalhangzók köréből: – zöngésülés: *jádzó'* játszó' (B7a); – palatalizáció geminációval: *előbbennyi'* előbb(en)i' (B4a); – kiesés a magánhangzó pótlónyúlásával: *ódalra* (B5a).

A m a g á n h a n g z ó k körében igen jellemző az *o*-nak az *l* előtti nyúlása: *ódalofjan* (B2a), *nyólcz* (A8a), *vólt* (B6b), *utólsó* (B7b). Lehetséges azonban, hogy az *ó + l* betűkapcsolat háttérben valójában az *ódal* típusú kiejtés áll (vö. BENKŐ

1957: 95). – Az *ó* nemcsak *l* előtt jelentkezik az *o* helyén, hanem egyébként is, mind hangsúlyos szótagban: *nóha* (B1b), mind hangsúlytalanban: *váltóztatásával* (B5b). Az első szótagot illetően nyilván a hangsúly hatásával van dolgunk, a hangsúlytalanban feltehetőleg valamiféle analógiával. – Az *o* nyúlásán kívül hangsúlyos helyzetben az *u* hangé is megfigyelhető: *túdós* (A2b), *csúdálkozásra* (B8a), *múnkálkodáji* (C3b). Az *i* helyén pedig mind hangsúlyos, mind későbbi szótagban találunk *í*-t, bár nem tudom, hogy a kiejtés hű tükrözőjeként-e, vagy inkább a szerző hangjelölési bizonytalanságának a jeleként: *fzítettén* (B3b), *tekintve* (B2a). – Megesik a magánhangzó és a mássalhangzó szokásosabb alakjai közötti időtartamcsere: *fullyát* (A6b). A rövid és a hosszú magánhangzó közötti váltakozás sem példátlan, akár ugyanazon a lapon is tapasztalható: *uttal* ~ *úttal* (B1b).

A magánhangzókat tekintve természetesen nemcsak időtartamuknak a vizsgálata vihet közelebb a szöveg lokalizációjához, hanem a későbbi-mai sztenderdtől való minőségi eltérésüké is. – A Sächban, ha nem is nagy arányban, jelen van az *í*-zés (néha *i*-vel): *kínfzerítettnek* (A6b), *intítzte* (A8a); *kintelenítettik* (B7b). Talán még ritkább, de nem hiányzik az *i* helyetti *é*-zés sem: *hértelen* (C3b), *megéint* (B3b). Van némi *o*-zás, de nem következetesen: *Nyiloffä* (A2b), de vö. uo.: *Talpaßfä*. Az *a*-zás szórványos: *nyilófákat* (B4a). Az *ö*-zés hangsúlyos helyzetben van meg, de csupán egy-két lexémában: *böcsület* (B7a), *sörény* 'serény' (B4b).

Az illeszkedés érdekességgel nem szolgál, körében talán csak egyetlen adat érdemel említést, de az sem szokatlan: *Királynénak* (A2b).

C) A l a k t a n . – A tövekkel kapcsolatban csak az mondható feltűnőnek, hogy a kétnyíltzótagos tendencia néha nem érvényesül: *végezödni* (A2a), *fzegeleteßfen* (B4b).

Az igeképzők közül az *-ul* magánhangzója következetesen hosszú: *fel-fzabádúlna* (C2a). Az *-ít-é* viszont váltakozó hosszúságú: *örvendíti* (B8a), *tágítanak* (B2a) ~ *tágítanak* (B4a). – A műfajhoz és a személytelen stílushoz illően sok a szenvedő ige. A képző gyakran, bár nem mindig, *tt*-vel írva szerepel: *el-gyalulatttnak* (C3b); *nevezetttnék* (A2b), de uo.: *neveztetnek*. A múlt időben pedig egy mondat két adatában különleges megoldást találhatunk: „a’ miként [a mezők] nyólcz részre felofztva *mondatattak*, és e’ le-raifolt táblán *mutatattak*” (A8a). – A személytelen stílus eszközeként mediopasszív ige, illetőleg a szenvedő és mediopasszív képző halmozása is felbukkan: *el-ütödik* (A6b), ill. *tétetödik* (B2b).

Az ikes igeragozásban a *-hat* képző jelenlétekor váltakozás tapasztalható: *ugorhatik* (B2b) ~ „*je által nem ugorhat rajta*” (C1b). Ha kivételesen is, megesik, hogy iktelen ige kap ikes végződést: „*el-lehefsék ütni*” (A6a).

A birtokos személyjelezésben az E/3. személyben ritka a ma szokatlannak tűnő forma, l. mégis: *bajnokjátúl* (B1b). – A T/3. személyben a magánhangzó egy fokkal nyíltabb a ma szokásosnál: *álláfok* (B1a), *közöttök* (B1b). Egyébként ebben a személyben találhatunk még ilyen megoldásokat is: *életjeket* (A6b); *Mezök rendin* 'sorrain' (A8a).

A *honna?* típusú kérdésekre felelő határozók ragjai: *-bül/-bül*, *-rül/-rül*, *-tül/-tül*; a palatális változatok hosszúságára természetesen csak a velárisakéból következtethetünk. Elativus: *ugrásábül* (B2a), *abbül* (B4b); *vezérlésbül* (A2b), *mellybül* (B3b).

Delativus: *Hadnagyírúl* (B6b); *feketérúl* (B2b). Ablativus: *bajnokjátúl* (B1b); „a’ más féltúl” ’a másik féltől’ (C2b).

A morfémák sorrendjét tekintve az *előbbennyi* ’előbbeni, ti. az előzőleg felsorolt’ (B4a) alak mondható érdekesnek; az effélék (határozórag + -i képző) a következő században váltak divatossá (vö. pl. HORVÁTH 2003: 765).

D) S z ó t a n . – Ehhez a nyelvi szinthez a szófajtan, a szókészletten és az etimológia, valamint a jelentéstan tartozik.

a) A s z ó f a j o k köréből jellegzetes az E/3. személyes névmásnak és a főnévi mutató névmásoknak a redundáns, raghalmozásos tárgyesete: *ötet* (A5a); *aztat* (A4b), *eztet* (B1a). Az utóbbiak mássalhangzója hasonló a -val/-vel raghoz: *avval* (A5a), *evvel* (C4a).

A *nézve* névutó kapcsolódását a *való* segédigenév is szolgálja: *arra-való nézve* ’amiatt’ (B7b).

b) A s z ó k é s z l e t és annak eredete szempontjából, valamint a j e l e n t é s e k e t illetően természetesen a sakkterminológia a legfontosabb, de ezt (mint már jeleztem) külön, kiemelten tárgyalom. A mostani szakaszban nem szakszavakat mutatok be, hanem olyan elemeket, amelyeket a mai sztenderd szókészletéhez viszonyítva a jelentésbeli és a valódi tájszavakhoz hasonlóknak mondhatunk: „Az űtő hatalmok [ti. a nyilosoké, azaz futóké] pedig az egész ellenség hada-béli bajnokjaira *el-fzolgál*” [’kiterjed’] (B5a); „[A lovas] egy *tapadáfi* fe mehet” [’tapodtat’] (B6a); „ha [a talpas, azaz gyalog] a’ fejer mezön ál, a’ *fzeglet* első fejer mezőre út, ha feketén ál, a’ *fzeglet* fekete mezőre” [’ferdén eső’] (A8a); „Az űtfejek ereje pedig érheti minden tiztet, sőt *önön* a’ Királyt-is” [’magát’] (A7b); *mihánt* ’mihelyt’ (B1b).

E) S z i n t a g m a t a n . – A S á c h b a n igéken és névszókön kívül igenevek is betöltenek állítmányi (vagy olyanféle) szerepet. Találhatunk benne állítmányszerű főnévi igenevet (a funkcióhoz és megnevezéséhez vö. HORVÁTH 2003: 433): „hanem gyakorta háromnak-is vejtet [’sakkot’] *adhatni*” (B2b). Akad folyamatos melléknévi igenévvel kifejezett állítmány is: „Az lovas járása az ő ugrásából *álló*” (B2a). Határozói igenévi állítmány szintén előfordul: „Igy ezen játéknak csak akkor vagyon igaz meg-nyeréjse, mikor az egyik fél vejtet *mondván* a’ Királynak, a’ Király *pedig* abbúl fe önként ki-nem mentheti magát, hogy más ollyas vejtetbe [!] ne lépjen, fe más tiztye, vagy talpaiffa által fel-nem fjabadúlhat” (C2b); a példában voltaképpen a *pedig* kötőszó betoldása kölcsönöz állítmányi funkciót az igenévnek (a jelenséget l. pl.: VELCSOVNÉ 1981: 311; HORVÁTH 1991: 43–4).

A határozói igenévnek néha saját, azaz a mondatétől különböző alanya van. Ez mind a *lévén*, mind más igenév mellett megfigyelhető: „hogy mindezekbül fe másnak valami *fellyebbsége*, vagy el-titkolt *fortélya* nem *lévén* egyedül a’ tudós vezérlésbül állyon a’ nyerejség” (A2b); „a’ többi négy rendek, és azokon-való mezőket foglallya-el az egymás ellenibe álló két Had, *esvén* kinek-kinek a’ maga letelepedésére tizenhat *mező*” (A3b).

A határozottságbeli egyeztetésben csak egy helyen tűnik fel egy furcsa, de kírívó szabálytalanságnak nem mondható megoldás: „Az űtfejek ereje pedig *érheti minden tiztet*” (A7b).

Mai szemmel nézve a vonzatok néhány meglepetéssel szolgálnak. – Feltűnő például az, hogy az *illő*-höz kapcsolódva nem allativusi határozót, hanem tárgyat ta-

lálunk: „hólott a’ tudománya olly méltó, és minden *Úri-rendet illő*” (C3a). – Igen valószínű, hogy a latin nominativus praedicativus analógiájára születtek a következő szerkezetek: „melly réjzek *Mező-kövek nevezetnek*” (A2b); „a’ Király, és torony között lévő mezők *szabadok, és üresfjék találtafsanak*” (B1a); „hogy a’ nélkül [a tudatlan] azok *társaságok méltatlannak teszi magát*” [ti. ’társaságára’] (C3a). – Érdekes, szokatlan az alany mellőzés egy ’volt szó’ jelentésű visszautalásban: „A’ költőzéfjet (mellyrűl előbb *mondattott*) ki-vévén az ő járása csak egy lépés” (B8b).

A határozószói szerkezetek egyikében a megszokott formához képest „morfémavándorlásnak” lehetünk tanúi: *egyfzernél többé* ’egynél többször’ (B1a).

Ha a mennyiségjelző határozott számnév, a jelzett szó általában egyes számban áll utána, de nem mindig: *nyólcz réfzre* (A8a), *tizenhat mező* (A3b); de: „azon *három talpafók*” (B1a). Határozatlan számnév után viszont a többes számú egyeztetés adatható: *fók darabofásagi* (C3b); ugyanígy a *többi* jelző után: *többi tífztek* (B4a), *a’ többi négy rendek* (A3b).

A birtokos szerkezetben előfordul a jelző hátravetése: „Az *ütéje a’ toronynak*” (A8b).

Ha többes számú a birtokos jelző vagy a birtokos részeshatározó, akkor a következő formáit láthatjuk az egyeztetésnek: *Bajnokok járáfjhoz* (A3b); „A’ *tífzteknek* pedig szám és rend-fzerint-való *helyeztetéjek ez*” (A4a). Egy különleges példában, amelyben birtokos szerkezetek lánc szerepel, a birtokszó személyjele nem a saját birtokosának egyes számához igazodik, hanem a birtokoszó többes számú birtokos jelzőjéhez: „Ez olly külöms *jutalmok a’ talpafok vitéségének*” (A7b).

A kizáró ellentétes szintagmában (vagy tagmondatkapcsolatban) a viszonyjelölője a *nem – hanem* kötőszói szerkezet: „[A lovas] ugrik pedig jobbra, balra, előre, hátra, és *nem* azon a’ renden, a’ mellyen áll igyeneffjen, *hanem* oldaloffjan” (B2a).

A szerző egyszer-kétszer megtakarította az első mellérendelt szerkezettag ragját (a jelenséghez vö. pl. HORVÁTH 2003: 671, 768): „a’ többi négy *rendek*, és azokon-való *mezőket* foglallya-el az egymás ellenibe álló két Had” (A3b). (Hacsak nem elírással van dolgunk...)

F) M o n d a t t a n . – A szöveg típusából, műfajából következően nem okoz meglepetést a felkiáltó és az óhajtó mondatok hiánya. Az ismeretek átadásához a szerző kérdéseket sem hív segítségül.

A mondatok makroszerkezetének és szórendjének vizsgálatára nem kerítettem sort. Olvasás közben velük kapcsolatban semmin sem akadt meg a szemem, de természetesen nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy beható elemzésük érdekes jelenségeket tárhatna fel.

A tagadás köréből a *sem* helyetti *is – nem* kapcsolat példáját szeretném bemutatni: „Se a’ Talpas, je akár minémű Tífzt, sőt önnön maga a’ Király-*is* egy mezőnél többet maga állásával el-*nem* foghat” (A3b).

Az összetett mondatokkal kapcsolatban itt csak azt jegyzem meg, hogy az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos mellérendelés jelölője a *nemcsak – hanem... is* együttes: „[A talpasok] azért *nem csak* hadakoznak, *hanem* szolgálnak-*is*” (A6b).

G) Ö s s z e g z é s . – A könyv bemutatása előtt hangot adtam annak a reménynek, hogy a vizsgálat segítségével talán a szerzőről is megtudhatunk valamicskét. „Valamicskét” tényleg megtudhattunk róla: keveset, de a semminél többet. Az

elemzés alapján szeretnék egy-egy óvatos felvetést megkockáztatni társadalmi helyzetéről és nyelvi életrajzáról.

a) Könyve alapján a szerző művelt embernek tűnik, de talán nem volt különösebben gyakorlott tollforgató, még kevésbé nyelvész. Lehetséges azonban az is, hogy stílusának görcsössége abból adódik, hogy magyar nyelven úttörő munkát kellett végeznie. Feltűnő, hogy mennyire kiemeli a sakk nevelő, jellemformáló hatását. Mindezek alapján lehetségesnek tartom, hogy a szerző nevelő volt egy főúri családnál. Ez persze pusztán találgatásnak is mondható, de valószínűbb hipotézis egyelőre aligha fogalmazható meg.

b) Hol született a szerző, illetve melyik vidék kaphatta a legnagyobb szerepet nyelvi életrajzában? BENKŐ LORÁND (1957), IMRE SAMU (1971) és JUHÁSZ DEZSŐ (2001) munkáinak segítségével megpróbáltam lokalizálni a Sách nyelvjárását. Módszertani szempontból figyelembe vettem BENKŐ két fontos megállapítását (i. m. 43, ill. 45): 1. A XVIII. században a nyomdász már nem nyúl bele annyira a szövegbe, mint korábban; 2. A XVII–XIX. századi helyzetre (persze körütekintéssel) szabad és célszerű következtetni a mai nyelvjárási képből.

A Sách hang- és alaktani jellemzőinek listázásakor kiemeltem a szóbeljeji *s* geminációját és a *-búl, -rúl, -túl* raghármast. Ezek a Dunántúlra irányítják a figyelmünket. Ha ott olyan területet keresünk, ahol e jelenségek mellett van *í*-zés, de az nem nagyon erős, és ahol némi hangsúlyos *ö*-zés is tapasztalható, továbbá jelen van a *mihánt* 'mihelyt' lexéma (l. ÚMTsz. 3: 1265), akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a Sách szerzője talán a Kisalföld szülöttje, vagy nyelvi életrajzában ez a terület juthatott valamiképpen kitüntetett szerephez. Azt persze hozzá kell tenni, hogy a Sách nyelvének nem minden eleme támogatja ezt a feltételezést, nemigen illik bele a képbe például a magánhangzók első szótagbeli megnyúlása. Mindezt mérlegre téve mégis úgy vélem, hogy a kisalföldi lokalizáció óvatos hipotézisként mindenképpen szóba jöhet.

4. Mindössze két olyan munkáról van tudomásom, amely a magyar sakkterminológia kérdéskörével a nyelvészet nézőpontjából foglalkozik.

Az első FÖLDI JÓZSEF bölcsészdoktori disszertációja 1968-ból. A 404 lapból álló értekezés kéziratban maradt. Vegyes a véleményem róla: a hatalmas mennyiségű adat feltárása tiszteletet parancsoló teljesítmény, és a sakknyelv iránt érdeklődők számára a dolgot megkerülhetetlen forrássá teszi; ugyanakkor az értekezés a szerkesztét, formáját, szakszerűségét tekintve sok kívánnivalót hagy maga után, őszintén szólva érezhető rajta, hogy szerzője inkább sakkozó, mint nyelvész.

A másik írás CSONKICS TÜNDE tanulmánya 1986-ból. Onomasziológiai és etimológiai indíttatású: azzal foglalkozik, hogyan alakult ki az ismertebb európai nyelvekben és a magyarban a sakkfigurák elnevezése. Mind nyelvészeti, mind művelődéstörténeti szempontból értékes munka, de néhány részletében pontosításra szorul.

A magyar sakknyelv történetének kutatásában természetesen nélkülözhetetlen forrás a TESz. és az EWUng. – Csalódást okoz viszont BÁNHIDI ZOLTÁN sportnyelvtörténeti értekezése és a benne található szótár (1971): a sakkcímszavak bőséget persze hiba volna követelni tőle, de úgy gondolom, hogy a címszaválasztás következetlenségét, néhol pedig az indokolatlanul kései adatolást joggal

nehezményezem. (Nincs például *király*, *vezér* és *futó*; *gyalog* csak furcsa, felemás módon van; *bástya* és *huszár* van, de a kelleténél későbből adatolva.)

FÖLDI (1968) és CSONKICS (1986.) munkáit, valamint a történeti-etimológiai szótárakat tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy az első magyar sakk-könyv megjelenése előtti időszakból csak kis számban és elszórtan adatolhatók a sakkszókincs elemei. Lényeges kivétel csupán az írásom saktörténeti szakaszában közölt Zrínyi-idézet. Hét szakszót találhatunk benne: *sakkjáték*, *sakk-matt*; *fa* 'sakkfigura': *bástya*, *gyalog*, *király*, *lovas*.

Maga a SÁCH FÖLDI JÓZSEF véleménye szerint körülbelül 40 fontos sakkszót tartalmaz (1968: 336). Ezzel a becsléssel nagyjából egyet is érthetünk. – Előadásomra készülve természetesen hamar beláttam, hogy még az írott változatban sem térhetek ki ezek mindegyikére. Úgy döntöttem, hogy az elemzést a játék két kulcsfogalmára és a bábok elnevezéseire szűkítem; továbbá szót ejtek arról is, hogyan jelenik meg a 'lépés' fogalma a SÁCHban; végül érdekességképpen felsorolom még a könyv néhány szakszavát. Ezekben a témakörökben sem tudok a teljességre törekedni; például a bábok elnevezései közül sem hozom szóba az összes olyat, amelyről a szakirodalomnak tudomása van, csupán a szerintem fontosabbakat és érdekesebbeket.

Szemlélnék az adatok bemutatásán és a szakirodalomban meglévő eredmények összegzésén túl az is a célja, hogy egyes pontokon kiegészítse és kiigazítsa az ott olvasható megállapításokat, beleértve a TESz.-belieket és az EWUng.-éit is. – Az etimológiai minősítéseket az EWUng. alapján, de természetesen magyarul adom meg. A két etimológiai szótár rövidítéseit sem a szövegben, sem tanulmányom végén nem oldom fel; csupán annyit szeretnék még itt megjegyezni, hogy a szokásos „NSz.” rövidítéssel nem egyedül a nagyszótári cédulaanyagot jelölöm, hanem a <http://www.nytd.hu/hhc> címen elérhető nagyszótári elektronikus korpuszt is.

1. Nézzük először a játék két kulcsfogalmát: a 's a k k' -ot és a 'm a t t' -ot!

A *sakk* vándorszó. Elsőként 'sakkjáték; sakk-készlet' jelentésben bukkan fel (1490: OklSz.: TESz. → EWUng.); ez van meg a SÁCH címlapján is. Voltaképpen már egy 1405 körüli adat is ide tartozhat: „[aleatio] c[um] tab[u]la: *agařah*” (SchlSzj. 2077.: TESz. → EWUng.), de nem tudjuk, hogy ez a sakkot jelöli-e, annak valamilyen változatát vagy esetleg egy más táblás játékot; itt csak utalok egy szellemes ötletre, BLAHÓ GYÖRGY (2008) megfejtési kísérletére. A 'sakkadás' jelentést a TESz. és annak nyomán az EWUng. a NSz. cédulaanyagából, 1794-ből adatolja; kár, hiszen az már az első magyar sakk-könyvben, a SÁCHban, azaz 1758-ban feltűnik: „[Az átváltozott *gyalog*] ellensége Királyának vesztet avagy *Sáchot* mondhat” (A7b). – Láthattuk, hogy a *sakkjáték* szóösszetétellel már Zrínyi (1: 565) is él. A saktörténeti áttekintésben szóba hoztam a Heltai-féle *ostáblás vitézjáték* szintagmát (1575: Heltai 155b), a *királyos játék* szerkezet pedig a SÁCH címlapján található. – Érdekes, később meg nem gyökeresedő terminusa a SÁCH szerzőjének a *veszt* 'sakkadás (de más báb megtámadása is)' (A7b stb.) származékszó (<: *vész* ige); a könyvben igen gyakori.

A matt jelölőjeként a *sakk-matt* vándorszó már Zrínyinél (1: 565) szerepel. Tőle idézi a TESz. és annak nyomán az EWUng. A SÁCHban (C3a) szintén megtalál-

juk. – Maga a *matt* nemzetközi szó. Csak a XIX. század közepe óta mutatható ki a jelenléte (1843: NSz.: TESz. → EWUng.).

2. A *bábok* neveit két csoportra oszthatjuk aszerint, hogy megegyezik-e egymással a versenyzők és nem versenyzők (mai) szóhasználata: a király, a bástya és a futó esetében igen; a vezér, a huszár és a gyalog esetében nem.

'király'. – A *király* szó déli szláv, valószínűleg szerbhorvát eredetű. A magyarban a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint mindig ez jelölte a legfontosabb sakkfigurát. Ebben a jelentésben első felbukkanási helye a közölt Zrínyi-citátum (1: 565), onnan idézi a TESz. és annak nyomán az EWUng. A Sáchban természetesen szintén ez van meg (A2b).

'bástya'. – A *bástya* az olaszból, pontosabban annak északi dialektusából került a magyarba. A sakkfigurára vonatkozó jelentést a TESz., sőt azt követve az EWUng. is egy XIX. század közepi nagyszótári adatból (1855: NSz.) vonja el. Ez, sajnos, súlyos hiba, hiszen a bábnak ez a megnevezése már Zrínyinél (1: 565) megtalálható, azaz kétszáz évvel korábban. Meglepő, hogy a Zrínyi-adatról CSONKICS (1986: 436) is megfelelkezik: a bábnak ezt a megnevezését csupán CSERESNYÉS ISTVÁN 1859-es cikkéből hozza, holott egyébként ismeri FÖLDI értekezését, amelyben (1968: 218), helyesen, Zrínyi a forrás. – Viszonylag elterjedt neve volt még ennek a figurának a német (felnémet) eredetű *torony*, és visszaszorulása ellenére máig sem tűnt el a nyelvhasználatból. A szónak a 'sakkbeli bástya' jelentését a TESz. és annak nyomán az EWUng. a XVIII. század végéről, a nagyszótári cédulaanyagból közli (1787: NSz.); helytelenül, hiszen ennek a figurának már a Sáchban is ez a neve (A2b).

'futó'. – Ezt a figurát Zrínyi nem említi, így először a Sáchban kerül szóba. Itt *nyilos*, vagyis *nyilas* a neve (A2b). Hogy ennek a képzett szónak a keletkezésében számolunk-e szófajváltással és jelentéstapadással, az szemlélet kérdése; a részletezés talán érdekes volna, de messzire vezetne, ezért mellőzöm. – A báb uralkodó megnevezése, a melléknévi igenév főnevesülésével létrejött *futó* minden bizonnyal a német *Läufer* mintájára született. Az EWUng. a nagyszótári cédulaanyagból adtolja (1818: NSz.); érdekes, hogy a TESz. semmiféle *futó*-t nem vesz fel, azaz ezt a származékot a saktól függetlenül is negligálja. – A figura másik elterjedt elnevezése a *futár*. Ennek a származékszónak sem a TESz., sem az EWUng. nem közli a sakkbeli jelentését. Először CSERESNYÉS ISTVÁN terminológiai cikkéből adatható (1859: 594). Figyelmet érdemel, hogy CSERESNYÉS nyelvészeti érveléssel ajánlja a *futár*-t a *futó*-val szemben, mivel „tisztább főnév, mint amaz” (i. h.). Ma a *futár* az írott szaksajtóban és a versenysakkozók körében használatos, de ott is ritkább a *futó*-nál, és a versenyzők is éreznek benne némi hivataloskodó ízt. – A *futó* (és persze német mintája) olyan elnevezés, amely nem fegyvernemre utal, hanem egyszerűen a báb menetmódja alapján keletkezett. A Sáchban viszont a figura elnevezése szerint (*nyilos*) egy fegyvernemnek a képviselője. Érdekes, hogy a XIX. században a könyvecske ismerete nélkül tűnt fel a szinonim *íjász* származékszó (1860: FÖLDI 1968: 250); úgy látszik, a szóbeliségben régi hagyománya lehetett a futó efféle megnevezésének. – Ha nem is ilyen tökéletes szinonimaként, lényegében ugyanilyen fegyvernemi elnevezés (és szintén származékszó) a XX. századi *lövész* (1940: uo.). Ennek alkalmazásához már hozzájárulhatott mintaként a Sách. Más

szempontból (ti. a játszmák lejegyzésére gondolva) pedig ez az elnevezés azért látszott előnyösnek, mert kezdőbetűje megegyezik a német *Läufer*-ével; mégsem sikerült dominánssá válnia.

' v e z é r ' . – A legerősebb figurának a nevét (a futóéhoz hasonlóan) a Zrínyi-idézet nem tartalmazza, így első írásbeli megnevezője a Sách. Két szót is használ a jelölésére, mindkettő összetett: az egyik a *hadnagy* (A2b), a másik a *királyné* (uo.). A szerző mindkét elnevezéssel többször él, de voksát a *hadnagy* mellett teszi le: „Ebben az játékban, minthogy valóban hadakozáft példáz, h e l y e f e b b e n a ' Magyaroknál, ezen leg-erősebb, és leg-hatalmaffabb tífztnek nevezeti *hadnagynak*, mint *Királynénak*” (B6b). A *királyné* nem címszó a TESz.-ben és az EWUng.-ban; a *hadnagy* viszont az, de a két szótár a sakknyelvi alkalmazásáról nem tud. – A *királyné* valamikor átadta a helyét a *királynő*-nek; ma általában így hívják ezt a bábót mindazok, akik nem versenysakkozók. Azt, hogy a váltás mikor következett be, egyelőre nem sikerült megállapítanom; FÖLDI értekezése (1968: 331) sem könnyítette meg a dolgomat, ugyanis összemossa a két szót. A *királynő* sakknyelvi alkalmazásának első adatára eddig egy Nagy Lajos-novellában bukkantam rá a nagyszótári korpusz segítségével: „különben ő bármikor hajlandó odaadni a *királynőjét* egy futárért és egy lóért” (1932/1933: NSz.); csakhogy ez nekem túlságosan késeinek tűnik... – A XVIII. század végén, kétségtelenül német mintára, a báb nevéként a *dáma* is megjelent (1787: FÖLDI 1968: 331). A TESz. nem közli ezt a jelentést, az EWUng. viszont tulajdonképpen igen, a FÖLDIével azonos adatot hozva a NSz.-ből. – A sakkújságokban és a versenysakkozásban a figura neve a finnugor töből származó *vezér* lett. A TESz., sajnos, még nem közli ennek a címszónak a sakkbeli jelentését. Az EWUng. javítja ezt a hibát: CSONKICS TÜNDE cikéből (1986: 433) idézve végső soron CSERESNYÉS írásából (1859: 594) hozza a sakknyelvi jelentést; kár, hogy a locusban véletlenül a „Nyr.” [= Magyar Nyelvőr] rövidítést szerepelteti a „MNy.” [= Magyar Nyelv] helyett. Tanulságos bizonyága a megfelelő terminológiáért folytatott küzdelemnek, hogy CSERESNYÉS (a Sách ismerete nélkül!) lényegében úgy érvel a *királyné* ellen és a *vezér* mellett, ahogyan azt korábban magának a Sáchnak a szerzője tette a *hadnagy* pártján: „De a kérdés, mit is keresne olly harcztéren, minőnek jelképe a sakkjáték, a királyné? S a ki ezen sakk-alak fontosságát, bátor és mindenfelé kiható mozdulatait ismeri, nem látja-e be első pillanatra, hogy ez alak valóban a harc z lelkét, a *vezért* [az ő kiemelése!], személyesíti? Ez az ő megillető neve; ezt adjuk meg neki a magyarban, hol reá igen alkalmas szavunk van” (CSERESNYÉS 1859: 594). – Mivel természetesen a Sách *hadnagy* szava is azt fejezi ki, hogy a figura a had vezére, ma a versenysakkozók olyan terminust használnak, amely szemléletében a Sáchnak is örököse.

' h u s z á r ' . – Ezt a figurát először a Zrínyi-idézet (1: 565) nevezi meg: *lovasként*, vagyis (ha úgy tetszik, szófajváltáson átment) származékszóval. Ugyanígy hívja a Sách is (A2b). – Híres komikus eposzában, a Dorottyában Csokonai egy tánc lépés megjelenítéséhez hozza szóba ezt a bábót és mozgását: „Illyen menést téfzen a ' *Springer* a ' Sakkban, / Mikor harmadfelet ugrik a ' likakban” (1799/1804: NSz.). Az idézett helyhez kapcsolódó jegyzetében CSOKONAI hozzáfűzi: „*Springer* német szó, magyarul *ugrás* [!, helyesen: *ugró* – H. L.], egyik tiszt a sakkjátékban. – A községnél a neve *kutya*, nem jobb és csinosabb neve volna-é *lovas* vagy *huszár*,

mint franciául is *chevalier*?” (l. CSONKICS 1986: 437). – A *kutya*, amely valószínűleg származékszó, FÖLDI szerint (1968: 259) úgy lett a figura neve, hogy az egyes sakk-készletekben durván faragott és megkopott lófejet kutyanak nézték; ebben egyet is érthetünk vele. Nem lehet viszont megállapítani azt, hogy ez a népi elnevezés valójában mennyire lehetett elterjedve. – Láthattuk, hogy a CSOKONAI ajánlotta *lovas* már az ő koránál jóval előbb megvolt a sakknyelvben. A másik javaslatot viszont tényleg az ő újításaként tartjuk számon: a szerbhorvát eredetű *huszár*-nak a sakkfigurát jelölő alkalmazását a CSOKONAI-jegyzetből idézi mindkét etimológiai szótár (1799/1804: TESz. = 1802 k./: EWUng.). (Mindkét évszám a Dorottya-jegyzetet képviseli; eltérésük a Csokonai-kutatásnak olyan vitakérdéséből adódik, amelynek a taglalása messzire vezetne, és számunkra most nem is lényeges.) – A Dorottya-jegyzethez kapcsolódva érdemes megjegyezni, hogy a német *Springer* magyarítására más kísérlet is történt: Szemere Pálnak Kazinczy Ferenchez írt, 1810. december 27-én kelt levelében tünt fel az *ugri* (KazLev. 8: 239), de ez nem gyökeresedett meg. (Értekezésében FÖLDI – 1968: 260–1 – tévesen szerepelteti Kazinczyt a levél írójaként, hiszen ő valójában a címzett.) – A *huszár*-ral kapcsolatban természetesen ki kellett emelnem CSOKONAI szerepét. De ahogy nem szabad róla megfeledkezni, túlértékelése is hiba: azt, hogy a sakkirodalomban és a versenyzők beszédében ez a szó vált uralkodóvá, nem CSOKONAI alapozta meg, hanem CSERESNYÉS ISTVÁN terminológiai cikke (1859: 594). Figyelmet érdemel, hogyan teszi meg a Dorottya-jegyzetet nem ismerve CSERESNYÉS a maga javaslatát, amely részint egybecseng amazzal: „Rendesen »lovas«-nak, »lovag«-nak mondják a közéletben, de nekünk a lovas katona kifejezésére olly gyönyörű ősi szavunk van, mellyet az egész világ ismer s elfogadott, nem látjuk át, miért ne használjuk itt a »huszárt«” (i. h.). CSOKONAI szerepének eltúlzását azért hoztam szóba, mert CSONKICS TÜNDE (1986: 437), félreértve FÖLDI JÓZSEFet (1968: 341), a CSERESNYÉStől való részletet is CSOKONAINAK tulajdonítja. – A CSERESNYÉS (1859: 594) említette *lovag* származékszó a *lovas*-nál feltehetőleg kevésbé volt elterjedve. – A nem versenyzők szóhasználatában az ugor eredetű *ló* vált a figura domináns elnevezésévé. A TESz. a szónak ezt a jelentését 1851-ből, FÖLDI kéziratára utalva közli. Sajnos, az EWUng. itt nem követi elődje példáját, hanem CSONKICStól (1986: 437), de az ő cikkét félreértve idézi a jelentést: 1651-ből, vagyis voltaképpen a nevezetes Zrínyi-citátum alapján, csakhogy ott nem *ló* szerepel, hanem (ahogy CSONKICS helyesen írja) *lovas*. – Megemlítem még a *csikó* származékszót; ennek a sakkbeli ’huszár’ jelentését 1896-ból, FÖLDI értekezéséből (1968: 260) tudom idézni. Megfigyelésem szerint, amelyben persze tévedhetek, ezt a szót leginkább olyanok alkalmazzák, akik mind a versenyzőktől, mind a játékhöz nem értőktől el kívánnak határolódni, például a parkbeli sakkozók.

’ g y a l o g ’. – A *gyalog* szó finnugor töből jött létre, és magyar képzőt tartalmaz. Sakkbára vonatkozó jelentését a TESz. még 1918-ból, a NSz. cédulája alapján hozta. Ezt a hibát az EWUng. CSONKICS TÜNDE cikkének (1986: 437) köszönhetően javította ki: 1650-es datálással, végső soron a nevezetes Zrínyi-idézet (1: 565) alapján közli a jelentést. – A Sächban a báb jelölője a származékszó szófajváltásával keletkezett *talpas* (A2b); ez az akkor még nem is olyan távoli kuruc időköt idézi. A könyvben a tisztekkel szembeállítva (nem is egészen terminusként) előfordul

az összetett *közkaton*a szó is (A2a). – A szláv eredetű *paraszt* kétségtelenül a német *Bauer* mintájára vette fel a 'gyalog' jelentést (1818: NSz.: TESz. → EWUng.). A nem versenyzők körében ez lett a báb domináns elnevezése, a sakkirodalomban és a versenyzők között viszont a *gyalog*. Nem kis része lehetett ebben CSERESNYÉS (1859: 594) tanulságos érvelésének: „Rendesen »paraszt«-nak mondatik, de ennek nincs értelme. Mit keresne a paraszt a háboruban? Ki szántana, vetne, ha a paraszt is harcolná? Harcol biz az, de akkor beáll katonának s lesz belőle – *gyalog* [az ő kiemelése]” (i. h.). – Szerepel a CSERESNYÉS-cikkben (uo.) lehetséges elnevezés-ként a valószínűleg szóhasadással létrejött *baka*, valamint a *fika* származékszó is. Az utóbbinak a 'gyalog' jelentése a két etimológiai szótárban is megvan, de jóval későbből (1912: Nyr. 41: 194: TESz. → EWUng.). – Az imént említettekkel szinte azonos időből adatható a figura megnevezőjeként a *csatár* származék (1860: 1. FÖLDI 1968: 253). Mind a XIX., mind a XX. században történt kísérlet az elterjesztésére, különösebb eredmény nélkül.

A bábok elnevezéseinek tárgyalását hadd egészítsem ki még azzal, hogy a *gyalog*-gal szembeállítva a többi figura összefoglaló nevévé a szláv eredetű *tiszt* vált. A szónak ezt a jelentését az etimológiai szótárak a XIX. század végéről adatolják (1897: PallLex.: TESz. → EWUng.). Kár, hiszen az már a Sáchban megvan (A2a). A könyvecske egyébként megemlíti még a déli szláv eredetű *vitéz* elnevezést is (A2b), de maga sem használja.

3. Hogyan szerepel a 'l é p é s' jelentés a Sáchban? A teljesség igénye nélkül, röviden szeretnék erről szólni, a fogalom legfontosabb kifejezőinek kiemelésével.

A legérdekesebbnek a *járás* használatát tartom. A mai beszélők számára nomen actionis-ként ez a szó egyértelműen [+ folyamatos] jegyű. Ez a jegy a Sächből sem idegen, hiszen a *járás* jelent benne 'mozgás'-t: „[A lovasok] a' többi tífztek *járáfnak* helyt tágitanak” (B4a), illetőleg 'menetmód'-ot: „Ezen talpafok *járásában* külöms tekintetű az-is, hogy [...]” (A7a). Számomra az a meglepő, hogy a könyvben a *járás* 'lépés'-t is jelent, a folyamatosság jegye nélkül: „A' nyilos a' hadnagyal negyedik *járásra* az ellenség Királyt elfoghatya” (B5a).

A 'lépés' kifejezője még magán a *lépés*-en (B8b) kívül a *menés*, a *mozdítás*, valamint a *húzás*, amely nagy valószínűséggel a német *Zug* mintájára keletkezett: „hogy azon *menés* leg-ottan sértő ne légyen” (B1b); „ámbar véletlenül-is esnék a' más feltől az ollyas *mozdítás*” (C2b); „A' lovasok hetedik, és nyolczadik *húzásra* az ellenségnek mind hadnagyát, mind a' tornyát el-nyerhetik” (B3a).

4. A terminológiai áttekintést azzal zárom, hogy felsorolok még néhány szakszót a Sächből, nem betűhűen idézve őket.

A két had jelzője a *fejér* és a *szerecsen* (A2a), de az utóbbi helyén a *fekete* is előfordul (B3a). A figurák összefoglaló neve a *bajnok* (A2b). A hadszíntér, vagyis a sakktábla *harcoló pázsit* (A2b) és *tábla* (A3a). A sor neve a *rend* (A3b), a mezőé maga a *mező* vagy a *mezőkő* (A2b). A sáncolásé a *költözés* (B1a). Jellegetes kifejezés, talán a könyv szerzőjének találmánya az 'ütésmód; ütőkör' jelentésű *ütőhatalom* (A6b).

5. Véleményem szerint a magyar sakknyelv története és jelene az itt bemutatottnál jóval szélesebb körű és alaposabb vizsgálatot érdemelne, akár önálló könyv

formájában is. A terminológiáról készült már ugyan effajta szintézis, FÖLDI JÓZSEF értekezése (1968), de egyrészt kéziratban maradt, másrészt sok pontján és egészében is javításra, átdolgozásra, frissítésre szorulna.

A legfőbb feladat természetesen a sakkterminológiának és történetének a tüzetes feltárása volna. Gondos mérlegelésre vár, hogy a szótárszerű vagy másféle feldolgozásmód volna-e a megfelelőbb. A szótörténeti-etimológiai és jelentéstani szempontokkal együtt célszerű lenne szociolingvisztikai és dialektológiai vonatkozásokra is tekintettel lenni. – A jelentéstannal kapcsolatban hadd említsek példaképpen egy onomasziológiai elemet. Nyilvánvaló, hogy a sakk hadijáték, de az már koronként változó lehet, hogy ez a tény mekkora hangsúlyt kapott a nyelvhasználatban. A Sách például a játék ilyen természetét nagyon erősen kiemeli.

A terminológián kívül érdemes lenne foglalkozni a sakknyelvnek és történetének más területeivel is: a helyesírással, a hangtannal, a grammatikával. Hasznos és szükséges volna a szövegtípusok szerinti elemzés, hogy össze lehessen vetni a rövid híreknek, a részletesebb versenybeszámolóknak, az interjúknak és a játszmaelemzéseknek a nyelvhasználatát.

Mindaddig a gyakorlati sakkozás nyelvéről beszéltem. Vannak azonban a sakknak más területei is a gyakorlati játékétől részben különböző terminológiával. Egyrészt a versenyszabályokra és az őket tartalmazó könyvekre gondolok; bár igaz, hogy ezek elég szorosan kötődnek a gyakorlati sakkozáshoz. Másrészt van a sakknak egy sajátosabb, öntörvényűbb régiója is: a feladványszerzés és -fejtés. Alapos megfontolást igényel annak az eldöntése, terjedjen-e ki a kutatás és az elemzés ezekre a területekre is. És ott van még például a levelezési és az internetes sakkozás is...

A terminológiával kapcsolatban utaltam már a szociolingvisztikai szempontokra. Nyilvánvaló, hogy a történeti szaknyelvvizsgálatnak tekintettel kell lennie az írásbeliség és a beszélt nyelv kettősségére. A sakknyelvet és használatát vizsgálva (ezzel a kettősséggel összefüggésben is) különösen fontos a versenyzők és a nem versenyzők körének az elkülönítése, az utóbbin belül pedig természetesen a sakkot játszóké és nem játszóké. Mindehhez például ilyen kérdések is kapcsolódnak: Volt-e különbség a kávéházi és a parkbeli sakkozók nyelvhasználatában? Mennyire voltak ezek homogén vagy heterogén csoportok? Vannak-e ma nyomai a kávéházi sakkozásnak? Erősek-e a szóhasználati különbségek a parkbeli sakkozók körében a dialektológia szempontjából? – Itt vallom be, hogy a bábok elnevezéseiről szólva a tendenciák jelzésére néhol sarkítva fogalmaztam; lehetséges, hogy a versenyzők és nem versenyzők szóhasználatában meglévő különbségek kevésbé élesek az ott érzékeltetetteknél.

A sakknyelv és azon belül a terminológia történeti vizsgálatában az írásbeliség és a szóbeliség kettősségével összefonódva kiemelt figyelmet érdemel a tudatosság és a spontaneitás szembenállása is. A Sách szerzőjének számára a terminusok megválasztása és szükség esetén létrehozása valószínűleg még általában egyet jelentett azzal a feladattal és céllal, hogy aktuális mondanivalóját sikerüljön megfelelő formába öntenie; igaz, láthattuk, hogy van egy-két metanyelvi megjegyzése is. A rendszerszerű sakkterminológia létrehozásának programjával csak száz évvel később, a Vasárnapi Újság sakkrovatát előkészítve lépett fel ROZSNYAY MÁTYÁS és CSERESNYÉS ISTVÁN. ROZSNYAY nevéhez fűződik a második magyar nyelvű sakk-könyv

is, 1860-ból. (Kettőjük életútjáról és munkásságáról l. BOTTLIK–KÁRPÁTI 1987, ill. BOTTLIK 1991.)

A sakkterminológia történetével és jelenével kapcsolatban az is figyelmet érdemel, hogy néhány eleme a sportnyelv más területére, illetőleg a köznyelvbe is bekerült. Itt csak adatolás nélkül, ízelítőül említek egy-két példát: nem is egy labdajáték mérkőzéseinek közvetítéseiben hallhatjuk, hogy *sakk-matt a védelem*; a mindennapi beszélt nyelvből és a publicisztikából pedig jól ismert kifejezés a *sakkban tart* és a *patthelyzet*.

6. Mint a bevezetőben már jeleztem, előadásom megtartására és közzétételére főként az első magyar sakk-könyv jubileuma ösztönzött. Nem is egy vonatkozásban bíráltam a Sächot, és azt sem hallgattam el, hogy a magyar sakkozásra és a sakknyelv későbbi formálódására nem volt nagy hatással. Régi volta és elsősége azonban mind sakkdokumentumként, mind nyelvemlékként becsessé teszi. Nemcsak a sakkbáratok figyelmét szeretném felhívni rá, hanem a magyar nyelv és művelődés története iránt érdeklődőket is.

Kulcsszók: sakknyelv története, magyar sakkterminológia, első magyar sakk-könyv (1758), első magyar sakkfolyóirat (1889), sakkfigurák elnevezése.

A hivatkozott irodalom

- BÁNHIDI ZOLTÁN 1971. A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral. Nyelvészeti Tanulmányok 16. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BARCZA GEDEON 1975. Az abszolutizmus éveiben. In: MSakktört 1: 93–146.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
- BLAHÓ GYÖRGY 2008. Agasakk. Magyar Nyelv 469–70.
- Bornemisza = Bornemisza Péter: Prédikációk, egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliumból. Detrekő, 1584.
- BOTTLIK IVÁN 1958. Kétszáz éves az első magyar sakk-könyv. Magyar Sakkélet 184.
- BOTTLIK IVÁN 1991. Sakkirodalmunk úttörője. Rozsnyay Mátyás. Sakkélet 173–4.
- BOTTLIK IVÁN 2008a. Mit tudunk Beatrix királyné sakkozásáról? Magyar Sakkvilág 6/2: 24–5.
- BOTTLIK IVÁN 2008b. 250 éves az első magyar sakk-könyv. Magyar Sakkvilág 6/8: 25.
- BOTTLIK IVÁN – KÁRPÁTI ZOLTÁN 1987. Százötven éve született Cseresnyés István. Sakkélet 294–5.
- CSERESNYÉS ISTVÁN 1859. A sakkjáték magyar műszavai. Vasárnapi Újság 593–4.
- CSONKICS TÜNDE 1986. A sakkfigurák elnevezésének eredetéhez. Magyar Nyelv 431–7.
- Dragomán = Dragomán György: A fehér király. Magvető, Bp., 2005.
- EWÜng. = BENKŐ, LORÁND Hrsg., Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993–1997.
- FÖLDI JÓZSEF 1968. A magyar sakkszókincs eredete és kialakulása. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat.
- GELENCZEI EMIL 1975. A sakkozás útja Indiától Európáig; A legrégebb magyar sakkemlékek; Az új sakk elterjedése Magyarországon. In: MSakktört. 1: 9–53.

- Heltai = Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. Faksimile: VARJAS BÉLA (szöveggond.), Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Szó szerkezet-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 234–50, 430–82, 663–73, 757–69, 831–7.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 262–316.
- KazLev. 8 = Kazinczy Ferenc levelezése 8. 1810–1811. Kiad.: VÁCZY JÁNOS. MTA, Bp., 1898.
- Kosztolányi = Kosztolányi Dezső: Sakk-matt. Egy házitánító naplója. [1905.] In: Kosztolányi Dezső összes novellái 1–2. Szöveggond. és jegyz.: RÉZ PÁL. Osiris Kiadó, Bp., 2007. 1: 18–22.
- MAKOVETZ GYULA 1891. Egy magyar sakk-könyv a múlt századból. Budapesti Sakkszemle 90–1.
- MSakktört. 1. = BARCZA GEDEON szerk., Magyar sakk-történet 1. A legrégebb történeti emlékektől az első magyarországi nemzetközi mesterversenyig. Sport, Bp., 1975.
- NSz. = A magyar nyelv nagyszótárának kéziratosszerű cédulaanyaga és elektronikus korpusza.
- ROZSNYAY MÁTYÁS 1859. A sakkjáték. Vasárnapi Újság 307–8.
- Sách = Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási. Landerer, Buda, 1758.
- Temesi = Temesi Ferenc: Királyáldozat. Magyar Könyvklub, Bp., 2000.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967–1984.
- ÚMTsz. 3. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., Új magyar tájszótár 3. K–M. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. Magyar Nyelv 308–15.
- Zrínyi = Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy. Centuriák 7. [1650–1653.] In: Zrínyi Miklós összes művei 1–2. Szépirodalmi, Bp., 1958. 1: 565–6.
- Zweig = Stefan Zweig: Sakknovella. [1942.] Ford.: Fónagy Iván. A Magyar Sakkvilág kiadása, 2005.

HORVÁTH LÁSZLÓ

From the history of Hungarian chess terms

This paper is an extended version of a talk given by the author on 10 June 2008 in the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. Given that the linguistic literature on Hungarian chess terms is by no means copious, one of the author's aims is to alleviate that scarcity. His other aim is to commemorate the 250th anniversary of the publication of the first Hungarian chess book. After an introduction sketching the history of the game, the paper has two major sections. The first is a presentation of the chess book, a quarter of a millennium old, including the story of its discovery, its shape, contents, and language; the linguistic description proceeds level by level from orthography to syntax, also

including issues of genre and dialect affiliation. The second section, on the other hand, discusses the history of certain important items of the Hungarian chess terminology. By way of a conclusion, the author lists a system of criteria that he thinks should be enforced in a more detailed and thorough examination of the Hungarian terminology of chess.

Keywords: the history of chess terms, Hungarian chess terminology, first Hungarian chess book (1758), first Hungarian chess journal (1889), the terminology of chess-pieces.

LÁSZLÓ HORVÁTH